

Palesztina területéről elenyésző számban állnak rendelkezésre, jószereivel csak a samáriai osztrakonokat tekinthetjük ilyen jellegűnek. Ezért, no és a terjedelem okán, egyelőre nem teszünk kísérletet átfogó elemzésre, célom az, hogy egyetlen szűk régió kapcsán számba vegyem, milyen lehetőségei vannak a gazdaságtörténeti kutatásnak az ókori Izrael vonatkozásában. Ráadásul mindezt egyetlen periódusra, a vaskorra fókuszálva. A kiválasztott körzet az ókori Lákis (Tell ed-Duweir⁵) és a Lákis-folyó (Nahal-Lachish) középső, valamint alsó szakasza. A vizsgálat során a figyelmem elsőként a körzet településtörténetére irányul. Ennek során arra teszek kísérletet, hogy vázoljam a város és agglomerációja viszonyrendszerét a vaskor I, illetve a vaskor II⁶ folyamán.

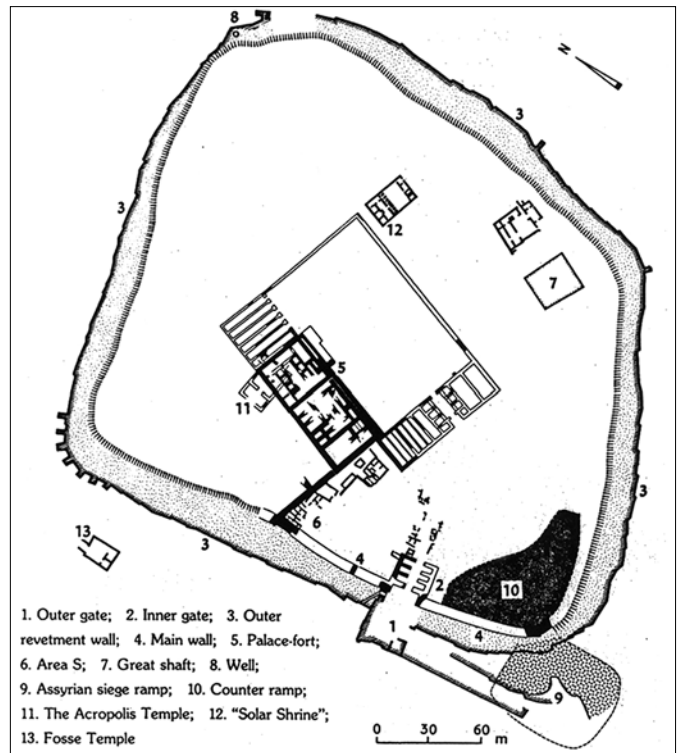
A terület

A szóban forgó kutatás alá vont tágabb terület földrajzi határai viszonylag könnyen kijelölhetők.⁷ Ezek tisztázása már csak azért is fontos, mert csupa olyan adottságot érintek itt, amelyek a braudeli hosszú időtaram kategóriája alá tartoznak, s amelyek a bennünket most érdeklő időszakban nem változtak meg. Hatásuk így mindvégig erőteljesen befolyásolta a térség gazdasági lehetőségeit.

A júdai Seféla⁸

Lákis a júdai Seféla néven ismert síkságon fekszik, amelyet azonban itt-ott még kisebb dombok tesznek változatosabbá. A júdai Seféla nyugati határát a Földközi-tenger partvidéke jelenti. Itt húzódik az ókori Kelet egyik legforgalmasabb útvonala, a Via Maris, valamint azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a régió nagyobb kikötői, illetve tengerparti települései, Gáza, Asdód és Askelón filiszteus kézen vannak a késő bronzkor végétől kedve a vaskor folyamán mindvégig. Ez az egyik oka annak, hogy Izrael fiai az ókor e szakaszában nem váltak hajósnéppé. A természet és a politikum tehát egyaránt gondoskodott arról, hogy ezt a határvonalat meglehetősen biztonsággal ki lehessen jelölni. Dél felől a Beerseba-medence, kelet felől a Hebrón környékén emelkedő hegyek, északról pedig a Szórek-patak (Nahal-Soreq) zárja le a júdai Seféla néven ismert tájegységet. A talaj a dombvidékről a tenger felé futó vízfolyásoknak köszönhetően a terület nagy részén és Lákis környékén is alluviális, és ez jó mezőgazdasági adottságokat jelent, de a talajviszonyok a régió egészében is kifejezetten jónak mondhatók.⁹ A vízellátás kérdésében a helyzet már nem tűnik ennyire kedvezőnek. A júdai Seféla ugyan évente 600–700 milliméter csapadékot kap,¹⁰ ám a terület forrásokkal történő ellátottsága kifejezetten szűkösnek mondható.¹¹ Márpedig a száraz nyár átvészélése források segítségével sokkal könnyebb lehetett az ókor teljes folyamán. Mindezek alapján világosan látható, hogy a terület mezőgazdasági adottságai palesztinai viszonylatban kifejezetten jónak mondhatók. Nem feledve, sőt hangsúlyozva, hogy ez csak Palesztinára nézve igaz.

A júdai Seféla jelentőségének másik oka stratégiai helyzete volt. A Via Maris Lákistól légvonalban alig 20–25 kilométernyire húzódott, s ez nagyjából egy napi (igaz, elég feszített

2. kép. Lákis III. rétege

ütemű) járás távolságának felel meg. A Via Maris ugyan voltképpen kívül esik a Sefélán, ám elég közel húzódik a területhez ahhoz, hogy elmondhassuk: a júdai állam ezen a ponton csatlakozott a nemzetközi kereskedelem legfontosabb korabeli ütőéréhez. Ez a közeli kapcsolat természetesen egy sor politikai konzekvenciát is hozott magával, ám ez nem témája a jelen írásnak.

Lákis és környéke

Ha figyelmünket most Lákis körzetének a települési hálójára fordítjuk, akkor igen gazdag kép bontakozik ki a szemünk előtt. Tell ed-Duweir [92] 13572 10820,¹² az ókori Lákis a régió központi települése a késői bronzkor és a vaskor I–II folyamán, egészen addig, amíg a babilóni fogság kezdete körüli harcokban a babilóni hadsereg el nem pusztítja, hogy azután soha többé ne épüljön újjá. A tell a maga kb. 11 hektáros kiterjedésével palesztinai viszonylatban kifejezetten nagy számú, így hamar felkeltette a tudomány művelőinek érdeklődését,¹³ majd a két világháború közti időszakról kezdve több ízben is alaposan ásták.¹⁴

A vaskori rétegek (V–II) kirajzolják számunkra a város történetét, de egyben a gazdaságtörténet szempontjából is releváns felismerésekhez vezetnek. Az V. rétegben Lákis erődített, falusias jellegű település csupán. A város karrierje a IV. rétegben kezdődött el. Az előző rétegtől egy hosszabb *gap* választja el, de ez a réteg azután már teljes mértékben erődített. Hogy mikorra datáljuk Lákis IV városát, az mindmáig vita tárgya. A többségi vélemény arra hajlik, hogy ez a város és Roboám, júdai királynak a 2Kron 11,9-ben említett itteni építkezése összefüggenek egymással.

A tell a Kr. e. 4. évezred óta lakott volt, vaskori virágkora a III. réteg idejére tehető, amely réteget az asszírok romboltak le Kr. e. 701-ben. A város ekkor még újjáépült, s bár a Lákis II kiterjedésében nem fogható elődjéhez, fontossága azonban semmit nem csökkent. E város minden tekintetben megfelel a központi helyekkel szemben támasztható elvárásoknak.¹⁵ A tell közepén emelkedő nagyméretű palota a központi kormányzat helyi reprezentációjának jelenlétére utal, a palota melletti nagyméretű udvar pedig minden valószínűség szerint arra, hogy a hadsereg egy (feltehetően szekeres) kontingense itt állomásozott. Az elit bizonyos csoportjainak jelenlétéből megalapozottan következtethetünk arra, hogy Lákisban a helyi viszonyokhoz képest jelentős fizetőképes kereslet összpontosult, ez pedig nyilván ösztönzően hatott a környék gazdasági fejlődésére. Az természetesen kérdés, hogy ez a konstelláció vajon szerves fejlődés eredménye volt-e, vagy pedig abból a kormányzati döntésből vette erejét, amely Lákist a Júdai Királyság másodlagos centrumává tette.

Ezt a feltevést az Ószövetség szövege is alátámasztja. Józsué könyvének második, nagy részében (13–24. fejezetek) arról olvasunk, hogy a honfoglalás győztes harcainak befejeztével Józsué felosztja az elfoglalt területeken a Jordántól keletre és nyugatra a törzsek között. Az ilyen, meglehetősen száraz listák esetében nem valószínű, hogy léteztek a szóbeliség fázisában.¹⁶ Nem látjuk sem azt az élethelyzetet, amelyben, például a tábortűz mellett, egy csoport tagjai érdeklődve hallgatták volna, amint a vének egyike órák hosszat recitál bizonyos helyneveket. De azt is nehéz volna megmagyarázni, hogy egy júdai pásztor miért érdeklődött volna valamely galileai törzs határának pontos futása iránt. Ezeket a listákat a Deuteronomiumi Történeti Mű alaprétégének (DtrG/H) szerzői és/vagy redaktorai készen találták valamikor a Kr. e. 7. és 6. század fordulóján a jeruzsálemi palota archívumában. A listákból Józsué könyve két fajtát közöl. Vagy megadja egy adott törzs területének legfontosabb központjait (Júda esetében lásd 15,20–63), vagy pedig akkurátusan leírja az adott törzsterület határának futását (Júda esetében lásd 15,1–12). Az első verziót tovább pontosítja a szöveg azzal, hogy a kérdéses területet kisebb körzetekre osztva tárja elő. A listák, ezt teljes bizonyossággal állíthatjuk, maguk is jóval későbbiek a honfoglalás koránál, mai helyük, amelyet a DtrG/H jelölt ki számukra a könyvben, ennél is sokkal később rögzült. A listák kora mára nem állapítható meg,¹⁷ a végső forma tekintetében a legvalószínűbb Jósias király korára, a Kr. e. 7. század végére gondolni.

Am maga a lista mindeme bizonytalanságok ellenére is igen fontos adatokat közöl jelen kérdésfeltevésünkkel kapcsolatban. A Józ 15,37–41 Júda egyik délnyugati kerületének városi központjaként említi Lákist. Tizenhat várost említ a szöveg, de ebből Lákis mellett mindössze három azonosítható.¹⁸ Ami ennél fontosabb, hogy úgy tűnik, minden városhoz, így Lákis-

3. kép. Lákis tellje

hoz is tartozik egy agglomerációs övezet, amelyben falvakat¹⁹ találunk. A központ funkció ebből elég világosan kitűnik.²⁰ Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ez az agglomeráció nagy vonalakban a régészeti terepbejárások eredményeit felhasználva is megragadható.

A Lákis-folyó

A Lákis-folyó (ókori neve ismeretlen) helyi jelentőségű, körülbelül 1000 négyzetkilométer nagyságú vízgyűjtő területtel rendelkező vízfolyás, amelynek vízhozama az ókorban a mainál sokkal nagyobb, főként pedig sokkal egyenletesebb lehetett.²¹ Feltételezhetjük, hogy a bennünket érdeklő időszakban a folyó az év minden napján szállított vizet, a csapadékban gazdagabb téli hónapokban kisebb vízi járművekkel még hajózható is lehetett. A Lákis-folyóba Lákis városától északra beletorkollott a Maresa-folyó, tovább növelve a folyó vízhozamát. A folyó, illetve a nyári hónapokban maga a völgy minden bizonnyal helyi jelentőségű útvonalként funkcionált.

Az Adoraim-patak

Az Adoraim-patak és a Lákis-folyó közt húzódó vízvásztó valóban elválasztóként működött, nem túl magas dombvonulatként érdemes elképzelnünk. A területén mezőgazdasági tevékenység folyt, ám falvakat nem, legfeljebb kisebb farmokat sikerült feltárni a területén. Az Adoraim-pataknak ezért a jelen vizsgálatban csak másodrangú szerepe van.

A települési háló

A Lákis-folyó mentén található települési hálónak az a része fontos most, amely a régió központjaként szolgáló Lákis város környezetében található. Nem veszem sorra valamennyi települést, figyelmemet inkább a jellemző telepekre fókuszálom. Maguk a telepek elhelyezkedésük alapján két csoportba sorolhatók.

Az első csoport tagjai a város közvetlen közelében találhatók, s a következők:

[100]²² 13510 10857 „North-West Settlement” (Area 1500)²³

A telep a telltől mintegy 700 méterre, északra található, a terület jelenleg erdősítvé. A folyamatos megtelepedésre utal, hogy a korai bronzkor I, valamint a középső bronzkor I–II, a késői bronzkor, valamint a vaskor II idejéből egyaránt került elő nagy mennyiségű kerámia.

[101] 13570 10845 Nachal Lachish (Area 4000)²⁴

A területéről egy vaskori olajprés maradványai kerültek elő.

[102] 13547 10835 Nachal Lachish (Area 100-200)

A területen nagyszámú olyan sír került elő, amelyeket a késő bronzkortól kezdve a vaskor II-ig használtak. Nem lehetetlen, hogy itt volt a vaskori város (egyik?) nekropolisza.²⁵

[152] 13557 10797 Nachal Lachish

A területen egy feltehetően a vaskor II-ből származó ház mellett egy ugyancsak vaskori sír (Tomb 503) került elő, közvetlen közelében egy késő bronzkori anthropoid szarkofággal. E két lelet ugyancsak a nekropoliszként való használatra utal.²⁶ Ám jelezheti azt is, hogy a város ugyan nyilván megszenvedte a nagy levantei összeomlást Kr. e. 1200 körül, de valamelyes szünet után az élet nagyjából ugyanazon a területen folytatódott.

[154] 13570 10775 Nachal Lachish (Area 1000)

A területen a késő bronzkor óta víztároló működött. A közvetlen közelében feltárt, a vaskor II-ből származó ciszterna arra utal, hogy a vízellátás szempontjából a terület később is jelentős maradt.²⁷

A releváns telepek másik csoportja a központként szolgáló Lákistól kissé messzebb található, ám e csoport valamennyi tagjáról elmondhatjuk, hogy a Lákis-folyó közvetlen közelében helyezkednek el:

[153] 13575 10795 Nachal Lachish (Area 7000)

A feltehetően a középső bronzkorból származó út közvetlen közelében számos vaskor II struktúra került elő, amelyek funkcióját nem sikerült egyértelműen megállapítani.²⁸ Az út és a vaskor II leletek egymás melletti előfordulása alapján annyit azért mégis állíthatunk, hogy Lákis környékén a folyó közvetlen közelében szárazföldi utak is használatban voltak.

A várostól kissé még távolabb fekvő települések közül is megemlítenék néhány fontosabbat:

[249] 13006 10427 Khirbet Umm el Baqar

A tengerszint felett 210 méteres magasságban elhelyezkedő, 2 hektár területű tellen 15×15 méteres négyszögletű struktúrára található, amely a kerámialeletek alapján Lákis III-mal egy korú.²⁹

[280] 13363 10360 Tel Ḥaraqim / Tell Kharakah

A tengerszint felett 257 méter magasságban fekvő tell a Lákis-folyó északi partján, területe 2,7 hektár. Tetején Lákis III korú, 18×24 méteres struktúra, amelynek 2,5 méteres falvastagsága valószínűvé teszi, hogy a várost védő, kisebb erődítménnyel van dolgunk.³⁰

[16] 13482 10941

0,5 hektáron elterülő, egyelőre tisztázatlan funkciójú vaskori struktúrák a Lákis-folyó déli partján, amelyek egyidősek Lákis III-mal.³¹

[25] 13585 10970 Khirbet er Resm

A Maresa-folyó torkolatánál 1,5 hektáros telep, körülötte teraszok, ciszternák a Lákis III-mal egyazon időszakból.³² A telep nem azonosítható erődként, pedig a folyók torkolatánál elfoglalt helye erre predesztinálná.

[34] 13766 10942 Ḥirbet Sheqofa / Khirbet Sukeiyifeh

1 hektáros telep a Maresa-folyó torkolatával szemközt. A Lákis III-mal egy időből való egy igen érdekes, 27 struktúrából álló telep, amelynek darabjai igen aprók, általában 3×3 méteresek. A területen vaskori út került elő, sajnos a szisztematikus feltárás a telepen még nem kezdődött el.³³

[101] 13570 10845 Nachal Lachish, Areal 100–200

A területen nagy mennyiségű olajprés került elő a korai bronzkortól kezdve, kihagyva a középső bronzkort egészen a római korig.³⁴ E tény arra utal, hogy a település alapvető gazdasági profilja az olajtermelés volt.

[202] 13777 10617 Ḥirbet Soq / Khirbet esh-Shukkak

A 300 méter magasságú dombon 1,8 hektáros telep, lakóházak és számos borsajtó nyomaival.³⁵ A telep a Korai bronzkor III-ban már lakott, de a kerámiaanyag igen nagy része egyidős a Lákis III-mal.

[211] 13867 10538

Lákis III-mal egyidős mészégető.³⁶

LMLK-pecsétnyomatok Lákisból

A fogság előtti júdai gazdaságirányítási rendszer kutatásában nélkülözhetetlen forráscsoportot alkotnak a *lmlk*-pecsétnyomatokkal („a királyé”) ellátott edények. Az edények tartalma ugyanis vagy egy királyi birtokról adóként beszállított bor, vagy olaj volt, vagy pedig a központi hatalom redistribúciós mechanizmusának következtében került el egy adott lelőhelyre. A nyomatok száma évről-évre növekedik, s mára jócskán meghaladta az ezres számot. Egy 2007-es összefoglaló³⁷ szerint, amelynek adatai a nagyságrend tekintetében alapvetően azóta sem változtak, Lákisból 407, Jeruzsálemből

286, Ramat-Rahelből pedig 163 darab nyomat került elő. Lákis mint Júda Sefélán fekvő határvárosa, mint központ egyben kijelöli számunkra Júda legveszélyeztetettebb nyugati határát. Itt érintkezett Júda és a Via Maris, innen volt várható minden igazán veszélyes támadás, logikus volt tehát, hogy az ellátmányt ide összpontosították. Úgy tűnik, hogy a politika által vezérelt gazdaságirányítás számára Lákis még a központi régióban elhelyezkedő fővárosnál és nyári rezidenciánál is fontosabb volt. Ez érthető, hiszen a nyomatok túlnyomó többsége a Kr. e. 8 század végétől, tehát az asszír invázió idejéből való.

Egyéb források

Az írott források alapvetően kiegészítik azt a képet, amelyet a lelőhelyek vizsgálatával szereztünk. A lákisi osztrakonok néven ismert, héber nyelvű archívum, amely a Kr. e. 7. és 6. század fordulójáról, esetleg a babilóni fogságot közvetlenül megelőző időszakból való, arról tanúskodik, hogy Lákis a júdai állam délnyugati régiójának katonai központja volt. A parancsnok, Yaus például beszámol arról, hogy Lákison halad keresztül az a követség, amelyet Júda királya meneszt Egyiptomba, hogy segítséget kérjen a babilóni támadás elhárítására, s amelyet nem kisebb rangú tisztviselő vezet, mint a júdai hadsereg parancsnoka (Lák 3). S ha ez nem volna elég, akkor megemlíthetjük, hogy a parancsnok meglehetősen jól tájékozott a jeruzsálemi belpolitika útvesztőiben (Lák 6), s emellett még arra is jut ideje, hogy erélyesen, sőt szívhez szólón tiltakozzék, amikor felettese analfabetizmussal vádolja meg (Lák 3). Az archívum tehát egyértelműen rámutat a tényre, hogy Lákis katonai és igazgatási központ volt, ez pedig csak úgy volt lehetséges, hogy saját környékének agglomerációját gazdasági téren (is) összetartotta.

Konklúzió

Ha rátekintünk mindarra, amit eddig elmondtunk, akkor két területen is levonhatunk bizonyos következtetéseket. Egyfelől a konkrét területet, a Lákis-folyó völgyét illetően, másfelől néhány olyan tanulságot is megfogalmazhatunk, amelynek lehet némi módszertani jelentősége.

A késői bronzkorban, az írásos források felől nézve ezt a korszakot nevezhetjük Amarna-kornak, amelyben magunk előtt látjuk Lákis prosperáló agglomerációját. Erre utalnak a 249., 280., 323. és 328. számú települések. A nagy bronzkori összeomlás Kr. e. 1200 körül az általunk most vizsgált terület sem kerülte el. A vaskor I itt is urbanizációs apályt mutat, ám a vaskor II folyamán a régió viszonylag gyors fejlődésnek indul. Ebben a periódusban a régészeti terepbejárás Lákis kö-

rül 34 települést tárt fel, s ez a szám meghaladja azon telepek számát, amelyeket a késői bronzkorból tudunk adatolni. Amikor azután az asszírok Kr. e. 701-ben elpusztítják a Lákis III városát, ez együtt jár csaknem a teljes folyó völgy elnéptelenedésével. Az agglomeráció követi a központi település sorsát – jóban és rosszban egyaránt, hiszen más választása nem is igazán van. A következő, fejlődést mutató időszak a hellenisztikus kor, ez azonban nem tartozik a jelen tanulmány témájához. Arról nem is szólva, hogy a babilóni fogságot követően Lákis nem épül újjá, így az agglomeráció kis települései már nem Lákis (hanem inkább Maresa) felé igazodnak majd. Yaus archívuma a *lmlk*-pecsétnyomatokkal együtt még megmutatja, hogy közvetlenül a fogság előtti időszakban Lákis II központként funkcionál, de az archívum lezárása egyben Lákis mint központ végét is jelenti.

Ha összegezzük, hogy milyen ipari installációk kerültek elő a bennünket most érdeklő régióból, akkor a következő adatsor bontakozik ki a szemünk előtt:³⁸

- 123 borsajtó 63 telepen, ezek nagy többsége a hellenisztikus kortól a bizánci korig datálható, de jó néhány vaskori is akad közöttük – mutatva, hogy a terület egyik gazdasági profilja a bortermelés volt.
- 8 olajütő, amelyek viszonylag alacsony száma jól illeszkedik a már ismert képbe, amely szerint az igazán jó olajfatermesztő területek a tengerparton a Lákis-folyótól kissé északabbra kezdődnek.
- 381 ciszterna, amelyek magas száma jól mutatja, hogy a mezőgazdasági műveléshez nélkülözhetetlen vizet a nyári hónapokban források hiányában a téli-tavaszi csapadékvíz elraktározásával próbálták biztosítani.
- A mészégetők száma elhanyagolható, pedig nagyobb városok környezetében általában erőteljesen jelen vannak a gazdasági ágazat nyomai. Hogy a szükséges építőanyagot Lákis esetében honnan szerezték be, azt egyelőre nem tudjuk megmondani.

Az elmondottak alapján az a meggyőződésünk, hogy a júdai gazdaságtörténet alapvonalainak megragadásához az alábbiakra van szükség:

- A településtörténet kutatására, amely a mai Izraelben a *Survey of Israel* köteteinek, valamint a *Hadashot Arkeologiyot* anyagainak köszönhetően egyre könnyebb.
- A településekhez kötődő ipari és mezőgazdasági installációk minél szélesebb körű feltárására.
- A Biblián kívüli szöveges forrásanyag bevonására.
- A Bibliai szövegek nem teológiai, célzottan gazdaságtörténeti fókuszú értelmezésére.

Természetesen a munka legelején tartunk.

Jegyzetek

- 1 Kessler 2011, valamint Thiel 1985.
- 2 Zwickel 2002.
- 3 Kőszeghy 2015.
- 4 *Pars pro toto* említtem John N. Postgate munkáját (1992).
- 5 A tell azonosítása hosszú ideig vita tárgya volt, noha az ásató, L. Starkey nyomban helyesen azonosította Lákissal. A kérdés mára eldőlt, komoly formában senki sem kérdőjelezi meg ezt az azonosítást.
- 6 A régészeti kronológia tekintetében Weippert 1982 megoldását követem. Eszerint a vaskor I Kr. e. 1250 és 1000, a vaskor II pedig (alperiódusait most nem említve) Kr. e. 1000 és 586 közé tehető.
- 7 Vö. Dagan 1992, 13.
- 8 A szó jelentése talán 'a lenti, az alsó'. Lásd Gesenius 2007, 1404–1405.
- 9 Lásd Amiran 1970, *Soil Map* II/3.
- 10 Amiran 1970, Rainfall IV/2, valamint Ernst–Zwickel–Egger–Wenzel 2013, 10.
- 11 Dagan 1992, 13.
- 12 A telepeket Dagan 1992 jelzési rendszerével látjuk el. Ennek egyik oka az, hogy a telepek túlnyomó többségének ókori nevét nem ismerjük. A másik pedig az, hogy a koordináta adatok alapján az egyes apró helyek bárki számára könnyen azonosíthatók.
- 13 Lásd Conder–Kitchener 1998, III, 290.
- 14 Az ásásokhoz lásd Tufnell *et al.* 1953 és 1958, Aharoni 1975, valamint Ussishkin 1977 és 1983.
- 15 A fogalmat Christaller 1980 értelmében használom.
- 16 Vö. Fritz 1994, 7.
- 17 Így Fritz 1994, 7.
- 18 Fritz 1994, 166 szerint Migdal Gád = H̱irbet el-Meğdele, Eglon = Tell 'Etun, Makkeda = H̱irbet el-Qôm.
- 19 A héber szó *hāšēr* jelentéséhez lásd Gesenius 2007, 386–387: bekerített beduin táborhely, raktár és fallal nem körülvevett falu jelentésben. A falu-jelentésű másik szó (*kāpār*; Gesenius 2007, 567) előfordulási helyei alapján (1Krn, illetve Én) későbbinek tűnik.
- 20 A Józsué könyvének egyéb helyei tovább árnyalják a képet. Hebron esetében például arról olvashatunk (21,11–12), hogy a városhoz legelőterület is tartozott, amelyet a városlakók használtak. Ez utóbbihoz lásd *mig'ērāš*, Gesenius 2007, 630.
- 21 Amiran 1970, *Hydrology* V/1.
- 22 A szögletes zárójel Dagan 1992 jelzete.
- 23 Vö. Tufnell *et al.* 1958, 30–43, valamint Dagan 1992, 59.
- 24 Vö. Tufnell *et al.* 1953, 239–266 és 1958, 280–293, illetve Dagan 1992, 59.
- 25 Vö. Tufnell *et al.* 1953, 178–218 és 1958, 227–235, illetve Dagan 1992, 60.
- 26 Vö. Tufnell *et al.* 1953, 219–221, Pl. 126 és 1958, 236–250, Pls. 88–89, illetve Dagan 1992, 69.
- 27 Vö. Tufnell *et al.* 1953, 228–239 és 1958, 250–252, illetve Dagan 1992, 69.
- 28 Vö. Tufnell *et al.* 1953, 253–254, Pl. 2:2 és 1958, 304–306.
- 29 Vö. Dagan 1992, 90.
- 30 Vö. Dagan 1992, 96, valamint Conder–Kitchener 1998, III, 291.
- 31 Vö. Dagan 1992, 38.
- 32 Vö. Dagan 1992, 40.
- 33 Vö. Conder–Kitchener 1998, III, 286, valamint *IAA Reports/Archives* 1928, 1943, File 179.
- 34 Vö. Dagan 1992, 60.
- 35 Vö. Dagan 1992, 80.
- 36 Vö. Dagan 1992, 88.
- 37 Keel 2007, 416.
- 38 Vö. Dagan 1992, 19–20.

Bibliográfia

- Aharoni, Y. 1975. *Investigations at Lachish, The Sanctuary and the Residency, Lachish VI*. Tel-Aviv.
- Amiran, D. 1970². *Atlas of Israel. Cartography, Physical Geography Human and Economic Geography, Historical Geography*. Jerusalem–Amsterdam.
- Christaller, W. 1980³. *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Darmstadt (az eredetileg 1933-ban megjelent munka változatlan kiadása).
- Conder, C. R. – Kitchener, H. H. (szerk.) 1998². *The Survey of Western Palestine, 1882–1888*. Cambridge.
- Dagan, Y. 1992. *Map of Lachish*. Jerusalem.
- Ernst, M. – Zwickel W. – Egger-Wenzel, R. (szerk.) 2013. *Herders Neuer Bibel Atlas*. Freiburg–Basel–Wien.
- Fritz, V. 1994. *Das Buch Josua*. Tübingen.
- Gesenius, W. 2007¹⁸. *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. Heidelberg – Dordrecht – London – New York.
- Keel, O. 2007. *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*. Göttingen.
- Kessler, R. 2011. *Az ókori Izráel társadalma. Történeti bevezetés*. Ford. Szabó Csaba. Budapest.
- Kőszeghy M. 2015. *Keine Stadt lebt für sich allein. Jerusalem und seine Umgebung vor dem bablonischen Exil*. Münster.
- Postgate, J. N. 1992. *Early Mesopotamia. Society and Economy at the Dawn of History*. London – New York.
- Thiel, W. 1985². *Die soziale Entwicklung Israels in vorstaatlicher Zeit*. Neukirchen-Vluyn.
- Tufnell, O. et al. 1953. *Lachish III (Tell ed Duweir): The Iron Age*. Oxford.
- Tufnell, O. et al. 1958. *Lachish IV: The Bronze Age*. Oxford.
- Ussishkin, D. 1978. „Excavations at Tel Lachish: A Preliminary Report 1973–1977”: *Tel Aviv* 5, 1–97.
- Ussishkin, D. 1983. „Excavations at Tel Lachish: Second Preliminary Report 1973–1977”: *Tel Aviv* 10, 97–175.
- Weippert, H. 1982. *Palästina in vorhellenistischer Zeit*. München.
- Zwickel, W. 2022. *Einführung in die biblische Landes- und Altertumskunde*. Darmstadt.